

Эталогія чалавека і мова

Ю.А. КАПЦОВА

Моўны этас даследуецца ў кантэксце эталогіі – паводзін чалавека. Раскрываецца парадаксальная сутнасць эталагічных аплікацый, характар іх маніфестацыі ў слове і яго невербальных аналагах. У сувязі з інстанцыяй назіральніка разглядаецца фундаментальная для ўвасаблення моўнага этасу катэгорыя выяўленчасці, а таксама падставовы для фенаменалогіі прынцып відавочнасці. Праводзіцца размежаванне імпрэсіўнага (выяўленага) аспекту і экспрэсіўнага (выражанага) плану мовы і маўленчай дзейнасці. Асобная ўвага ў артыкуле надаецца тлумачэнню і азначэнню паняцця «вербальныя паводзіны».

Ключавыя словы: моўная эталогія, паводзіны і дзейнасць, негатыў, фенаменалогія паводзін.

Language ethos is investigated in the context of ethology – the behavior of a man. The paradox essence of ethologic applications is being discovered as well as the character of their manifestation in the word and its non-verbal analogues. In accordance with the state of the observer there has been considered the fundamental for the language ethos reflection category of depiction, as well as basic principle for phenomenology evidence. The division of the impressive aspect and the expressive one as well as language activity has been performed. Special attention in the article has been paid to the explanation and the definition of the notion «verbal behavior».

Keywords: language ethology, behavior and activity, negation, phenomenology of behavior.

Уводзіны. Тэрмінам *эталогія* (ад грэч. *ethos* – прывычка, характар, душэўны склад, манера паводзіць сябе і *logos* – вучэнне) абазначаецца дысцыпліна, якая вывучае паводзіны ўсяго жывога, у тым ліку і чалавека. У XVIII ст. эталогія была раўназначная этыцы. У 1843 г. Дж. Міль назваў эталогіяй прапанаваны ім раздзел псіхалогіі, які вывучае чалавечы характар [1, с. 37]. Эталогія чалавека зыходзіць з уяўленняў, выпрацаваных у ходзе знаёмства з паводзінамі ў жывёльным свеце, і знаходзіцца ў цеснай сувязі з гуманітарнымі дысцыплінамі, – перш за ўсё з псіхалогіяй, мовазнаўствам і літаратуразнаўствам. Эталагічны падыход у мовазнаўстве выяўляе надзвычай важны і на сённяшні дзень амаль некрануты пласт мовы – увасабленне ў слове этасу чалавечага жыцця. З поўным правам можна сцвярджаць існаванне моўнай эталогіі – мовазнаўчай дысцыпліны, прадметам якой з’яўляецца даследаванне вербальных паводзін і вербалізацыі паводзін чалавека ў мове.

Асноўная частка. Паводзіны выяўляюцца ў штодзённасці і складаюць неад’емны спосаб жыцця чалавека – яго *modus vivendi*. Пад штодзённасцю разумеецца рэальнасць, якая пражываецца і перажываецца непасрэдна і відавочна. У штодзённасці не паўстаюць актуальныя праблемы, аднак узнікаюць надзённыя пытанні. «Чалавек, які выходзіць за межы штодзённасці, фактычна ніколі не пераадоўвае гэтыя межы. Да пары да часу гэтая рэальнасць аказваецца для чалавека непраблематычнай» [2, с. 92]. Штодзённая неадчужальнасць паводзін для чалавека заўважаецца ў тым, што не бывае *чалавека паводзін* – ёсць *чалавек* (якіх?) *паводзін* (*бездакорных, стрыманых* і г. д.). Паводле паводзін не ідэнтыфікуецца асоба, але выяўляецца аўтэнтычнасць чалавека і яго характар.

Слова *паводзіны*, як і шэраг іншых слоў, што называюць жыццёвыя феномены, не мае дакладнай навуковай акрэсленасці. Наяўнасць шматлікіх азначэнняў паводзін у псіхалогіі, па сутнасці, сведчыць аб немагчымасці іх адназначнай канцэптуалізацыі і, урэшце, неразуменні таго, што такое паводзіны. Аднак, несумненна, кожны чалавек знаёмы з тым, што гэтым словам называецца. Не ставячы перад сабой мэту акрэсліць паводзіны, паспрабуем разгледзець іх у святле фенаменалогіі – высветліць сутнасць. «Фенаменалогія – гэта вывучэнне *сутнасцей*...» [3, с. 23].

Фенаменалогія чалавечых паводзін, у тым ліку і моўных, звязана з парадаксальнай, на першы погляд, высновай. **Паводзіны не ёсць дзейнасць.** Тое, што ўласціва дзейнасці, цалкам не характэрна для паводзін. Так, дзеянне мае прычыну. Аднак не існуе прычыны

паводзін – ёсць іх зачэпка («повад»). Калі, напрыклад, гаворыцца пра моўныя паводзіны, то можна высветліць, што стала зачэпкой для лаянкі, грубага абыходжання, жарту і г. д. Акрамя таго, дзеясловы руху ўказваюць на дзеянні з уласцівымі ім мэтай і напрамкам. Такія дынамічныя прыкметы адсутнічаюць, напрыклад, у дзеяслове *варушыцца*, які мае дачыненне да ўсяго, што неяк выяўляе сябе, і якім характарызуецца паводзіны: *варушыцца* «ажыццаўляцца», «выяўляць ажыўленне»: «... не такі / бацька / ўжо і стары, **варушыўся яшчэ** як мае быць» (Скрыган) (ТСБМ, 1, 466). Дзейнасць разумеецца як працэс, накіраваны на канчатковы вынік. Аднак у выпадку з паводзінамі аказваецца важным не вынік, а ход іх. Выраз *паводзіць сябе* азначае спосаб самаажыццаўлення чалавека. Не будучы знешне прычынённымі, паводзіны выклікаюцца да жыцця ўнутранай інтуітыўнай сілай. У міфічнай свядомасці ёй супрацьпастаўляецца «нячыстая сіла», якая заклапочана пазбаўленнем чалавека аўтэнтычнасці – падбівае, падштурхоўвае, тузае яго і да т. п.

Дзейнасць вызначаецца як «праяўленая актыўнасць» [4, с. 47], параўн. англ. *activity* ‘дзеінасць’. Любы род актыўнасці з’яўляецца дзейнасцю: *працоўная дзейнасць, вышэйшая нервовая дзейнасць, дзейнасць сэрца, нырак* і г. д. Аднак чалавек ніяк не праяўляе сябе ў паводзінах; у іх выяўляецца яго характар. Характэрным называецца ўсё, што стала заўважаецца за кімсьці, г. зн. прывычнае, параўн.: *уласціва* (каму?), аднак: *характэрна* (для каго?). Уласцівае што-небудзь каму-небудзь, для яго не характэрнае.

Элементарам паводзін выступае не дзеянне, а *ўчынак*. Паводле М. Бахціна, сутнасць учынку імперсанальная. У ім ёсць унутраны імпульс, аднак учынак пазбаўлены знешняга стымулу. Чалавек не выражае і не акрэслівае сябе ўчынкам. «Мая акрэсленасць (*я такі*) не ўваходзіць для мяне самога ў матывацыю ўчынку; у класіцызме ўчынак заўсёды матывуецца *характарам* героя» [5, с. 17]. Сукупнаць фізічных і метафізічных учынкаў кожнага чалавека і ўтварае тое, што называецца паводзінамі. Згодна з такім разуменнем, само жыццё ёсць паводзіны. Невыпадкова дзеяслоў *паводзіцца* ў беларускай мове выяўляе сэнс ‘жывецца’: *паводзіцца* «жыцца» (ТСБМ, 3, 477; *Нахлябовіч хацеў ужо ісці далей, але Пніцкі перапыніў яго: – Ну, як вам паводзіцца?* (Чорны).

Паводзіны чалавека – іманентны стан яго паступовага ажыццаўлення, у якім ён не выходзіць за межы свайго жыццёвага вопыту. Гэты стан Арыстоцель называў тэрмінам *энтэлехія* (грэч. *ἐντελέχεια* – «знаходжанне ў стане ажыццаўлення»). Дзеяслоў *знаходзіцца* літаральна азначае ‘знаходзіць сябе’. Пошук сябе не звязаны з асабовасцю. Паводзіны не належаць да рэальнасці, у якой правяць інстытуты звычаю і закону. У сувязі з паводзінамі гаворыцца аб прывычцы: *павялося* – «стала прывычным» (ТСБМ, 3, 474). У адрозненне ад звычаю, прывычка неканвенцыянальна складваецца ў ходзе жыцця, напр.: *Тут ужо так павялося: даражыць гонарам калектыву* (Шахавец). Прывычнае не залежыць ад знешніх рэгламентацый: *Пётра падыйшоў да сцірты і сказаў прывычнае «добры дзень»* (Пташнікаў). *Яго ўсе прывыклі зваць – Ладзімер Паляруш* (Чорны).

Паводзінам не ўласцівы напрамак, у іх выяўляецца вектарнае «дзе», напр.: *Букрэй разгаварыўся з Панасам, распытываў яго, як паводзілася ў палякаў, што ён чуў і бачыў* (Колас). Паводзіны сябе, чалавек нікуды не ідзе, а як бы вяртаецца назад – да свайго пачатку. У яго не дарога, якую выбіраюць, а, па сутнасці, шлях у нікуды. «Чалавек – “доўгая” істота, якая прабіраецца праз зараслі чужых уяўленняў да невядомай мэты (шчасця?), каб выявіць напрыканцы шляху – калі пашанцуе, – што гэта быў шлях да сябе. І што любы шлях – гэта шлях да сябе. І што да сябе можна і не дайсці» [6, с. 43].

Дзейнасць сімвалізуецца кругам: *круг* ‘замкнуты ланцуг дзеянняў, спраў, працэсаў, якімі вычэрпваецца што-н.’ *Круг дзейнасці* (ТСБМ, 2, 728). Кругавы рух не вітаецца этасам: *абвесці кругом пальца; кружыць галаву; бывае, што кругом мязотнік вінаваты...* (Корбан). Прыметнік *круглы* ў спалучэнні са словам *дурань* абазначае: ‘абсалютны, закончаны’ (ТСБМ, 2, 731). Для круга ўласціва непрымальна для этасу абмежаванасць. Эталогія ўспрымае «кручанасць» як хваробу: *кручаны* ‘хворы на шалёнства (пра жывёл)’. *Кручаны сабака; ‘нясталых паводзін’ (пра чалавека). Макар чырваней, згараў ад сораму і крыўды, кляўся, што ніколі не гляне на кручаную няверную Ядвісію* (Асіпенка). (ТСБМ, 1, 481). У антыноміі «круць-верць» (*хоць круць-верць, хоць верць-круць*) этычным кампанентам выступае «-верць»: *верціхвостка* (разм.) ‘жанчына легкадумных паводзін’ (ТСБМ, 1, 481).

Характар паводзін не працэсуальны, а рэфлексійны. На жыццёвым шляху мае сэнс не зварот (абарот), а *паварот* – рэфлекс (лац. *reflexio* ‘паварот’, *flexio* «выгін», «выгіб», «выгібанне», «дуга»). Працэс жа прадугледжвае абарот і ўласцівасць абарачальнасці: *абарачальныя працэсы, абарачальнасць хімічных рэакцый, грашовы абарот* і г. д. У самаажыццяўленні чалавек не абарочваецца, але паварочваецца, параўн.: *паварот у жыцці, паварот размовы* і г. д. Павороты не ўласцівы стратэгіі дзейнасці, але характэрныя для тактыкі паводзін. З павароту пачынаецца яшчэ няпрыйдзены этап і крок насустрач свежаму вопыту. Паварот арыентаваны на пачатак і перамены.

Дзякуючы рэфлексіі, чалавек не толькі нешта ведае аб прадмеце, але яшчэ і ведае пра свае веды. Паводзіны неад’емны ад **інстанцыі Другога** – гледача. Слова *інстанцыя* паходзіць ад лац. *instantia* – ‘непасрэдная блізкаць’. Чалавек ёсць інстанцыя ў тым сэнсе, што ўсё праходзіць у яго перад вачыма і рэфлексіўна маніфестуецца яго пачуццямі. Параметр блізкасці аказваецца рэлевантным для шматстайных этычных выяў. «Ступень блізкасці да нас чагосьці адпавядае ступені закранутасці нашых пачуццяў. Ступень жа аддаленасці, наадварот, паказвае ступень нашай аб’ектывуючай незалежнасці; аддаленае не кранае нас за жывое» [7, с. 230].

Сутнасць паводзін выяўляецца праз прысутнасць Другога. «Чалавек не можа дасягнуць цэласнасці сам, таму што цэласнаць знаходзіцца праз душу, а душа не ўяўляецца без другой палавіны, якая можа быць знойдзена толькі ў Другім» [8, с. 56]. Другі – адрасат. Напрыклад, калі нехта паводзіць сябе шумна (гучна гаворыць, жартуе, смяецца і г. д.), то гэтак «шумна» не з’яўляецца шумным «наогул», а ёсць для каго шумнае. Ніхто не ў стане пакінуць сваю абалонку і стаць для сябе гледачом. Другі (успрымальнік) не мае статусу сведкі; ён відавочнік. Прынцып відавочнасці аказваецца прынцыпам усіх прынцыпаў для таго, хто неяк выяўляе сябе ў паводзінах. Усе характарыстыкі паводзін заснаваны на рэцэпцыі і рэфлексіі гледача, параўн.: – **Паглядзім на твае паводзіны** (3 разм.). Не існуе, напрыклад, такой аб’ектыўнай якасці, як *непрыгляднасць*. Гэта рэфлексійная характарыстыка – погляд (меркаванне) Другога.

У сувязі з назіраннем А. Матуранай прапанавана эпістэмалагічна важнае паняцце распазнання. «Фундаментальнай аперацыяй, якую здольны ажыццяўляць назіральнік, з’яўляецца аперацыя распазнання – выяўленне сутнасці праз адсячэнне ад яе фону. Пры такой фармуліроўцы не ўзнікае пытання пра тое, што такое рэальнасць: гэта вобласць, якая ахопліваецца поглядам назіральніка» [9, с. 98.]. Назіранне не адбываецца як працэс па дзеяслову *сачыць*. Назіральнік не аператар, які прадстаўляе рэальнасць у выглядзе здымкаў. У сітуацыі назірання рэальнае выяўляецца рысамі, якія заўважаюцца ў ходзе распазнання, і сам рэфэрэнт знаходзіцца ў полі, для якога гэтыя рысы характэрныя. Рэальнасць успрымання – гэта пераломленая праз прызму чалавечага вопыту «для каго»-рэальнасць. «Ваганне паветра *само на сабе* не ёсць тое, што мы называем гукам: для таго, каб ваганні паветра зрабіліся гукам, *патрэбна вуха*, на якое падзейнічала гэтае ваганне. Рух хваляў *сам на сабе* не ёсць тое, што мы называем светам – гэта толькі механічны рух і нічога больш...» [10, с. 34].

Паводзіны – не арэна дзейнасці, якая складаецца з паслядоўных актаў, а сцэна. Сцэнарый жыццёвых паводзін – чарада папераменных непрафесійных выяўленняў чалавека, якія, не будучы актамі, не прыводзяць да лёсавызначальных змен і зрухаў, але спрыяюць нечаканым паваротам у жыцці, прыняццю неардынарных рашэнняў. Сцэнічнасці выяўлення спадарожнічае феномен святла – высвятленне (высвечванне), напр.: *адносінны высветліліся, з размовы высветлілася* і г. д.

Не будучы дзейнасцю, паводзіны не прадугледжваюць выяснення – указання прычыны і тлумачэння. Сутнасць паводзін адпавядае феноменалогіі іх успрымання. Грэчаскі выраз *φαινόμενον*, да якога ўзыходзіць тэрмін *феномен*, азначае, тое, што само сябе выяўляе – відавочнае; *φαίνω* мае карань *φα-* як *φῶς* ‘свет’. «Феномены – тое, што знаходзіцца на святле ці можа быць выведзена на свет, г. зн. высветлена» [11, с. 28]. На феноменальнае як бы праліваецца святло, і яно паўстае для кагосьці ў сваёй цэласнай выяўленай відавочнасці.

Высвятліць нешта не значыць выясніць (параўн.: *яснае і светлае*). Яснаму ўласціва экспрэсія: *праяснець* ‘зрабіцца ясным, выразна бачным’ (ТСБМ, 4, 394). У экспрэсіўным праяўленні адсутнічае імпрэсія выяўлення: *выявіць* ‘выкрыць’, ‘знайсці’, ‘адшукаць’, ‘заўважыць’, ‘высвятліць’; *выявіцца* ‘стаць відавочным, наглядным’; *выяўны* ‘відавочны для ўсіх’ (*выяўны малюнак, выяўны гоман* – ТСБМ, 1, 597). Выяўленне аналагічна вызваленню з

палону, паўстанню з цемры, вырысоўванню з туману і г. д. Аналогія выяўленчасці заўважаецца, напрыклад, у стане паводле дзеяслова *світаць* (аб прыбліжэнні ўсходу сонца): **Світанне** доўга не магло адолець змроку (Мележ). *Над поплавам цадзілася, распаўзалася світанне* (М. Ткачоў); параўн.: **Світаць у думках пачало: Нашчадкі ўдзячныя ацэняць І шчодра лаўрамі ацэняць Яго халоднае чало** (Барадулін).

З выяўленнем звязаны фундаментальны для мастацтва феномен выяўленчасці. «У кожным камяні тоіцца выява. Трэба толькі, каб скульптар гэта заўважыў і дапамог ёй пазбавіцца ад усяго лішняга» [12]. Выяўленчасць характэрна для ўсіх аўтэнтычных аплікацый вербальных і невербальных паводзін чалавека – для погляду, усмешкі, слова, паўзы і г. д.

Парадаксальнасць усяго выяўленага вынікае з яго непраяўленай ірацыянальнай відавочнасці, характэрнай для непасрэдна прысутнай «вось»-рэальнасці. Слова *вось* ужываецца, калі нешта знаходзіцца блізка, праходзіць перад вачыма. Сітуацыя «вось»-выяўлення напамінае сцэну, з якой паступова спаўзае заслона, і вачам глядачоў паступова становіцца даступным усё, што схавана за ёй. Выяўленае маніфестуецца пачуццямі глядача і яго ўражваннямі. Рэцыпіент непасрэдна эмпатычна перажывае выявы, калі яны закранаюць яго, ці апісвае іх збоку як пабочны назіральнік.

У імпрэсіўнасці выяўлення няма апасродкаванай дэманстратыўнасці. Слова *«Вось глядзі...»* не маюць на мэце паказ (дэманстрацыю) нечага. Імі нешта прэзентуецца (прад'яўляецца) для глядача – робіцца непасрэдна даступным для яго вачэй. У адрозненні ад актуальнай праявы, выява – гэта не знешні выгляд, а вонкавы непаўторны абрыс (эйдас) нечага. У выяўленні адсутнічае момант адкрытасці. Адкрываецца тайнае, а ўсё схаванае і захаванае выяўляецца вонкава. Было б памылкай атаясамліваць відавочную выяўленасць з агалённасцю (параўн.: *голае*, але: *непакрытае*). Парадокс выяўленага ў тым, што яно не існуе, а непасрэдна ёсць ва ўспрыманні. У існаванні чагосьці мы можам быць перакананы, а ў тым, што ёсць, – упэўнены. Выяўляюцца не ўласцівасці, а непаўторныя рысы чагосьці (кагосьці). Калі з нейкай рысай рэцыпіент сустракаецца не адзін раз, то яна ўспрымаецца як характэрная.

У старажытна-грэчаскіх працах у лік азначэнняў тэрміна *этас* уваходзіла паняцце «настрой», дакладней – «душэўны настрой» як умова жыцця чалавека [13, с. 38]. З часоў антычных філосафаў *этас* разумеўся выключна метафізічна – зводзіўся да ўплыву на душу чалавека; яго інтэнцыя – вызваць ці стварыць адпаведны настрой (напр., *этас* музыкі). *Этас* заўважаецца там, дзе прысутнічае строй, – устроенасць і стройнасць; дзякуючы яму ствараецца ўражанне злажанасці і гармоніі (напр., *музычны строй, паэтычны строй, вобразны строй* і інш.). Строем называецца і душэўны стан чалавека, які выяўляецца, напрыклад, у характары пісьма і манеры гаворыць: – *У яе [Кацярыны Дзмітрыеўны], бачу, не той ужо **строй**: пра што не піша, дык неяк бегла, наспешліва, тое не дагаворыць, тое на паўслове абарве* (Ракітны).

Неад'емная прыкмета строю – непарушнасць (параўн.: *неруш, цэласнасць, нескранутасць*). Парушэнне цэласнасці і змены ў этычнай сферы ўспрымаецца як здрада ранейшаму стану (параўн. бел. *парушыць парадак, парушыць строй, парушыць дысцыпліну; парушыцца* 'страціць стройнасць, зладжанасць, парадак') (ТСБМ, 4, 62). Сутнасць паводзін у нязменнасці – стрыманасці і вытрымцы. Каштоўным для этыкі аказваецца не цягненне, а трыванне: *трываць* 'захоўваць прыдатнасць, трымацца' (ТСБМ, 2, 530). Трыванню не ўласцівая асноўная якасць матэрыі – працягласць; яно не цягнецца, а нязменна доўжыцца.

Этычным аказваецца стан роўнасці (у сэнсе гладкасці, аднолькавасці), дзе «між намі ўсё роўна». *Этас* – спакойная характарыстыка рэальнасці. Пэўныя праявы напружваюць і трываюць, напр.: *Нейкі час Хацяноўскі быў сам не свой – заблытала яго гэтая жахлівая і ганебная **праява, растрывожыла** душу* (Кулакоўскі). Напружанай, напрыклад, можа быць нерэлевантная для паводзін цішыня. Супрацьлеглая ёй этычная каштоўнасць – спакой: *На душы ў ... / Аркадзя Цімафеевіча / было **спакойна** і радасна* (Дуброўскі). Спакойны стан гаворыць пра ўпэўненасць: **Спакойныя крокі, спакойная, упэўненая гутарка** /Веры Шгнатаўны / *былі прыемныя Платону* (Пестрак).

Падставай бездакорных паводзін выступае паслухмянасць: – *Вярніся, **неслух!** – пачуў [Валодзька] дзедаў загад, але і не падумаў спыніцца* (Мележ). Рэальнасць, якая знаходзіцца за дзеясловам *слухаць* і яго вытворнымі, характарызуецца шматлікімі сэнсавымі вектарамі.

Мы заўважаем, напрыклад, што нехта «слушна гаворыць»; параўн.: *слушны* «разумны; абгрунтаваны; практычна карысны» (ТСБМ, 5, 211). Непаслухмянымі аказваюцца аблудныя думкі, якія «лезуць у галаву», не даючы спакою. *Паслушнікамі* называюць манастырскіх службаў, а іх абавязкі – *паслушэнствам*.

Этас па сутнасці сваёй спакойна-негатыўны (непраяўлены). Нярэдка адказ на пытанне «*Як усё прайшло*» – негатыя «*Нічога*» г. зн. роўна, гладка, спакойна; параўн.: *як па маслу, без шуму і пылу* і да т. п. Слова *нічога* арыентавана на спакойны стан. Этычна прымальнай аказваецца сітуацыя, калі «*ўсё абышлося, слава Богу*», «*нічога не здарылася*», але параўн.: *Не абышлося тут без скандалу*. Усё існае мае акрэсленасць, аднак мы здольны аднесціся да любой акрэсленасці з боку адмоўя і ўтрымліваць гэтую негатыўную пазіцыю. Не ведаючы «*Што яно такое?*», мы можам, аднак, ведаць тое, што ім не з'яўляецца; такім спосабам нам становіцца даступным непраяўленае. Апафатычны падыход этычна арыентаваны. «*Тое, што нашай свядомасці здаецца нічым, і ёсць недасягальна Найвялікшае*» [14, с. 93]. «*Трэба шмат часу, каб зразумець нішто*» (Э. Далберг); параўн.: – «*Жыццё?... А што такое жыццё?*» (А. Міхневіч).

Вербальным інструментам моўных паводзін выступае слова, якое гаворыцца вочна ці завочна – не ў прысутнасці; параўн.: *за вочы* (абгаварыць, абзважаць, назваць і пад.) (ТСБМ, 1, 502). *І называлі ўсе яго і за вочы і ў вочы* – *Міхаіл Іванавіч* (Крапіва). Завочным феноменам размовы выступае мянушка, напрыклад, *Ліса, Заяц, Памідор* і г. д. Аднак, гавораць не толькі словы, але і шматстайныя невербальныя выявы, напр.: *Калі каханне – гавораць вочы Тугой і ичасцем выразней слоў* (Чарнушэвіч). *Але над усімі антыномамі дамінавала і звязвала іх у цэласны чалавечы характар ягоная / Калесніка / непаўторная мудрая, іранічна-мяккая ўсмешка, якая гаварыла пра яе ўладальніка больш і глыбей, чым усе напісаныя ім кнігі і сказаныя словы...* (Г. Праневіч).

Гаворка як мадэль вербальных паводзін не з'яўляецца працэсам. Тэрмін *працэс* асацыіруецца з судом (*судовы працэс*), са зменамі ў арганізме (*запальны працэс*), з вытворчасцю (*вытворчы працэс*) і г. д. Суразмоўцы не чыняць «скоры суд» над рэчаіснасцю. Размова не мае дыскурсіўнай уласцівасці – яна не акт і не акцыя. Па сутнасці, у гаворцы нічога не павінна абмяркоўвацца, а толькі абгаворваецца на вачах прысутных ці за вочы. Слова гаворыцца міжвольна: *Нешта яму не гаварылася* (Чорны). Гаворка характарызуецца «ходам» (*па ходу размовы, у ходзе размовы*); яна не вядзецца, а «па-водзіцца»: *Цяпер размовы навяліся Наконт паноў і палявання* (Колас). Праз гаворку выяўляецца характар чалавека: *У празмернай гаварлівасці краўца ўвесь яго характар: яго мітуслівасць, дзівацтва, багацце фантазіі* (Луфераў).

У гаворцы адсутнічае асноўная прыкмета працэсу – паслядоўнасць. Суразмоўцы не паслядоўнікі, а «староннікі». Нічога не даказваючы, кожны трымае сваю сторуку («гне сваю лінію»), ці прымае сторуку другога. Усякі працэс перакідае ў мінулае – ён «ужо пайшоў». Аднак у рэальнасці размовы не праяўляецца закончанае «ўжо». Суразмоўцы кожную хвіліну «яшчэ» гавораць. Гаворка ажыццяўляецца ў разавай «вось-яшчэ»-рэальнасці, якая характарызуецца прынцыповай незавершанасцю. Рэальнасць гаворкі аналагічна рэальнасці жыцця, параўн.: *раз жывем, яшчэ жывы, пакуль жывем* і да т. п. Модус жыцця – падставовая характарыстыка гаворкі і яе першаэлемента – слова: *жывая гаворка, жывая мова, жывы водгук, жывое слова*. Аднак жывасць успрымаецца не як рухомасць, а ў сэнсе непасрэднасці выяўлення, параўн. аналаг.: *жывы гук, жывая музыка* (не з пласцінкі). Аўтар, праз вусны якога праходзіць слова, не дзейсная асоба, а ўсяго толькі інструмент: *Не я гавару, душа гаворыць* (3 разм.). *Гэта ваша маладосць гаворыць у вас* (Крапіва). *А мыслі і сэрца гавораць – Не вер яму, рыжаму, не!* (Колас).

Суразмоўцы гавораць папераменна – абменьваюцца паміж сабой словамі і думкамі. Размовы – гэта перагаворы: – *Дзе ж ты быў цэлы дзень?* – *запытала Марта мужа.* – *А табе цікава ведаць?* – *Вядома, што цікава!* – *Зоя нібы не чула гэтых перагавораў... цішком сядзела на лаве* (Гартны). Перагаворы не адбываюцца, а праходзяць – ажыццяўляюцца паводле ходу (*ход перагавораў, у ходзе перагавораў дасягнуты пагадненні* і г. д.). Здольнасць да перагавораў заўважаецца не толькі паміж людзьмі, напр.: *У гаі неўпрыкмет пацямнела: сюды апусцілася стая гракоў. Яны пачалі перагаворвацца, быццам раіліся, як лепей пачаць работу* (М. Лужанін). *Пачуўшы, што ходзяць па двары, падаў голас кабан, і куры пачалі ціха перагаворвацца ў сваёй загарадцы* (Федарэнка). Перагаворамі называецца рэфлексіўны перазоў па прынцыпу «зоў – водзвы», «зваць – адзывацца».

Мадэль размовы не люстра, а рэха з характэрным для яго прынцыпам пераемнасці (утрымання). Калі люстра адлюстроўвае ўсё татальна і раўнадушна, то рэха жыва, імпульсіўна і неабьякава пераймае-падхоплівае і «інтэрпрэтуе». Іншы раз перайманне дапускае парадыванне (перадражнівае): *Нешта дражніць мяне: Кахляну, – і ў адказ кахляне І схваеца недзе...* (Куляшоў). Прынцып пераемнасці выяўляецца ў інтэнцыі таго, хто гаворыць «падхапіць» слова суразмоўцы і рэфлексіўна адгукнуцца на яго. У водгуку прысутнічае «цытатная» апеляцыя да папярэдне гаворанага («*Вось вы гаворыце...*»). Суразмоўцы сумесна доўжаць лінію вербальных паводзін, падрымліваючы і не даючы ёй згубіцца.

Моўныя паводзіны – гэта рэальнасць сустрэчы. Яны пачынаюцца з невербальнага рэфлексу – павароту твару; параўн. супрацлеглае: *павярнуцца спінай* да каго-чаго – выказаць абьякаваць (ТСБМ, 3, 489). Павярнуцца тварам (ці душой) да кагосьці-чагосці – значыць стаць на шлях недыскурсіўнага пазнання яго.

Важны элемент моўных паводзін – *погляд*. У сваёй невербальнай і вербальнай постаці погляд не працягвае камунікатыўнасці – нічога не паведамляе, але здольны гаварыць пра многае, асабліва калі ён жаночы: «спору няма, жанчына – гэта свет, *погляд*, зоў да шчасця, іншы раз слова» [15, с. 348]. Пераглядванне аналагічна перагаворванню, напр.: *Хлопцы пераглянуліся і зразумелі адзін аднаго без слоў* (Якімовіч). Сэнсоўна вектарны погляд – антытэза накіраванаму дзейснаму позірку: *Аксана паглядзела на Васіля. Той спакойна вытрымаў яе позірк* (Кавалёў). *Зірнуць* – камунікатыўны акт: *Зірні, зірні: гара якая! На ёй і будка цагляная... Ото б адтуль зірнуць на горад! ... Але ж ізноў – зірнуць цікава, Як там з гары ўсё выглядае* (Колас). Логас погляду – антыномія дыскурсіўнаму позірку.

Сутнасць вербальных паводзін, як і паводзін наогул, негатыўная. Ідэальны іх стан – спакойны: *спакойна пагаварыць, спакойна размаўляць, спакойная гаворка* і г. д. Другая назва для размовы – *негацыяцыя*. У негацыяцыях дагаворваюцца – прымаюцца ўмовы адзін аднаго, сумесна вырашаюцца надзённыя пытанні. Размоўны параметр «паміж» («паміж намі») арыентаваны на давер і сакрэтнасць.

Негацыя «нічога» імпліцытна прысутнічае ў самім дзеяслове *перагаварыць* (жарг. *перацярці*). Інтэнцыя сустрэчы – перагаварыць аб усім, нічога не пакідаючы на потым. Суразмоўцы стараюцца не дапускаць у размову нічога лішняга. Як лішняе ўспрымаецца ўсякая рухомасць, напрыклад, жэставыя рухі: *Спакойны, ураўнаважаны, без лішніх рухаў і жэстаў, настаўнік выклікаў давер'е* (Левановіч). Ідыяматычнае слова «нічога» – інтэнцыя назіральніка, які глядзіць, каб усё праходзіла роўна (– *Ты чаго? – Я нічога.* – 3 разм.). Сутнасць гаворкі селектыўная: *І тое, што далей гаварылася, ужо лёгка прасейвалася праз Сашкаву галаву* (Чорны).

Заклучэнне. У апісанні моўнай эталогіі аказваецца запатрабаваны прынцып антынамічнасці (іншая назва – апафатычнасць). Адпраўным пунктам лінгвістычнага вывучэння ўвасаблення эталогіі чалавека ў мове з'яўляецца тэзіс аб нядзейснай і негатыўнай – непраяўленай, але відавочна выяўленай – сутнасці паводзін. Падставовыя характарыстыкі эталогіі чалавека – вербальнасць, рэфлексійнасць, імпрэсіўнасць, негатыўнасць, неканвенцыянальнасць, інструментальнасць, сэнсоўнасць, творчасць, ірацыянальнасць, інстанцыянальнасць, відавочнасць і інш. Кожную хвіліну жыцця чалавек «паступае», і ў яго эвалюцыйных учынках выяўляецца феноменалагічная рэальнасць. Гэтая рэальнасць імпрэсіўна і творча пераймаецца рэцыпіентам. Падставай успрымання з'яўляецца крытэрыі блізкасці ці аддаленасці рэальнасці ад самой натуры – жыцця. Дамінуючым прынцыпам паводзін чалавека, у тым ліку і моўных, выступае вітальнасць. Метафара жывога слова, якое само гаворыць (паводле Ф.М. Янкоўскага), – найважнейшы аспект металінгвістычнага вывучэння моўных паводзін, зыходным пунктам якога выступае феноменалагічнае вучэнне.

Літаратура

1. Акімушкін, И.И. Проблемы этологии / И.И. Акімушкін. – М. : Молодая гвардия, 1985. – 192 с.
2. Анчел, Е. Этос и история / Е. Анчел. – М. : Мысль, 1983. – 128 с.
3. Мерло-Понти, М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти ; пер. с французского; под ред. И.С. Вдовиной, С.Л. Фокина. – СПб., 1999. – 217 с.

4. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии – СПб. : Питер, 2000. – 712 с.
5. Бахтин, М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники, ежегодник 1984–1985. – М. : Наука, 1986. – 130 с.
6. Мамардашвили, М.К. Психологическая топология пути / М.К. Мамардашвили. – СПб. : Мысль, 1999. – 230 с.
7. Ортег-и-Гассет, Х. Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Искусство, 1991. – 588 с.
8. Юнг, К.Г. Психология бессознательного / К.Г. Юнг. – М. : АСТ : КАНОН+, 2001. – 400 с.
9. Матурана, У. Биология познания. Язык и интеллект / У. Матурана. – М. : Прогресс, 1996. – 142 с.
10. Соловьев, В. Чтения о богочеловечестве / В. Соловьев // Сочинения : в 2 т. – Москва, 1989. – Т. 2. – С. 32–97.
11. Хайдеггер, М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М. : Академический Проект, 2011. – 460 с.
12. Выява ў камяні [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://gp.by>. – Дата доступу : 08.03.2019.
13. Герцман, Е.В. Византийское музыкознание / Е.В. Герцман. – Л. : Музыка, 1988. – 256 с.
14. Кузанский, Н. Сочинения : в 2 т. / Н. Кузанский. – М. : Мысль, 1979. – Т. 1. – 214 с.
15. Бодлер, Ш. Философское искусство / Ш. Бодлер. – М. : РИПОЛ-классик, 2017. – 400 с.

Крыніцы і іх скарачэнні

ТСБМ – Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1977–1984.

Брестский государственный
университет им. А.С. Пушкина

Поступила в редакцию 18.03.2019